

ΚΕΝΤΡΟ ΟΔΥΣΣΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΡΑΝΟΣ

Από τα Πρακτικά
του Θ' Συνεδρίου για την Οδύσσεια
(2-7 Σεπτεμβρίου 2000)

ΙΘΑΚΗ 2001

Αρχαιολογική γεωγραφία
της προϊστορικής Ιθάκης:
Νέες θέσεις από πρόσφατες ανασκαφές *

ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝ ΓΙΑ ΤΗΝ «Αρχαία Ελλάδα» κατά τους χρόνους της αναγέννησης των κλασικών σπουδών, σε συνδυασμό με τη διαρκή γοητεία που ασκούσαν τα ομηρικά κείμενα, δεν θα μπορούσε να αποκλείσει την Ιθάκη από τις διαδρομές των ερευνητών-περιηγητών, των συλλεκτών έργων τέχνης και παντός είδους αρχαιοφίλων.¹ Περιστασιακές ή περισσότερο συστηματικές, οι επισκέψεις όλων αυτών άφησαν αποσπασματικές ή ελάχιστες πληροφορίες για την τύχη των ευρημάτων που συνέλεξαν και αναμφισβήτητα μια ελλιπή και ασαφή εικόνα των αρχαιοτήτων που επισκέφθηκαν.

Με την αυγή του 20ού αιώνα παρουσιάστηκε στην αρχαιολογική βιβλιογραφία η πρώτη εκτενής έκθεση συστηματικής ανασκαφικής έρευνας, από τον ολλανδό αρχαιολόγο W. Vollgraff.² Έκτοτε, οι έρευνες της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής κατά τη δεκαετία του '30,³ και των Πανεπιστημίων του St. Louis και Ιωαννίνων τις δεκαετίες του '80 και

* Επιθυμούμε από τη θέση αυτή να ευχαριστήσουμε θερμά τον αρχαιολόγο της Σ' Ε.Π.Κ.Α. κ. Ανδρέα Σωτηρίου, για την ευγενή παραχώρηση αδημοσίευτου υλικού από τις σωστικές ανασκαφές στα οικόπεδα Ραφτόπουλου/Σόμπολα στα Πηλιόκατα Σταυρού και στη θέση Κανάτα Βαθέος. Από το αρχείο της Σ' Ε.Π.Κ.Α. (φωτογράφηση Α. Σωτηρίου) προέρχεται η εικόνα 2. Ευχαριστίες οφείλουμε επίσης στις φύλακες Σοφία Ρωμανού, Παγώνα Βλησιμά και Φωτεινή Κουβαρά για τη φιλική συνεργασία κατά τη μελέτη του υλικού στα μουσεία Βαθέος και Σταυρού. Οι συντομογραφίες που χρησιμοποιούνται ακολουθούν το αμερικανικό σύστημα, βλ. *AJA* (*American Journal of Archaeology*) 104 (2000) 10-24.

1. W. Gell, *The Geography and Antiquities of Ithaka*, Λονδίνο 1807· H. Schliemann, *Ithaka, Peloponnes und Troja: Archaeologische Forschungen*, Λειψία 1869, σ. 14-46· επίσης E. Dodwell, *A Classical and Topographical Tour through Greece*, Λονδίνο 1819 και W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, Λονδίνο 1835, σ. 48-109.

2. W. Vollgraff, «Fouilles d'Ithaque», *BCH* 29 (1905) 145-168.

3. Βλ. ανασκαφικές αναφορές των Heurtley, Lorimer και Benton στα *BSA* 33 (1932-33), 35 (1934-35), 39 (1938-39), 40 (1939-40), 44 (1949) και 68 (1973).

'90,⁴ ανέδειξαν νέες θέσεις και συμπλήρωσαν με πολύτιμα στοιχεία τους ήδη γνωστούς αρχαιολογικούς χώρους. Η σύνδεση των ομηρικών κειμένων και των τοπογραφικών περιγραφών τους με τις έρευνες στο χώρο αποτέλεσε εξαρχής και εξακολουθεί ν' αποτελεί μία από τις επιδιώξεις των ερευνητών. Άσχετα με τις κατά περίπτωση έρευνες, ο όγκος και η έκταση των ευρημάτων από τις ανασκαφές μάς παραδίδουν μια ενδιαφέρουσα εικόνα σχετικά με την αρχαιολογική γεωγραφία του νησιού.

Πρώμη Εποχή του Χαλκού

Τα αρχαιότερα στοιχεία για την ανθρώπινη παρουσία στο νησί εντοπίζονται στη θέση Πηλικάτα, και αφορούν την 3η χιλιετία, την Πρώμη Εποχή του Χαλκού. Οι ανασκαφές της Βρετανικής Σχολής της Αθήνας, υπό τη διεύθυνση του V. A. Heurtley,⁵ αποκάλυψαν έναν οχυρωμένο οικισμό, με ενδιαφέροντα σύνολα κινητών ευρημάτων. Από τις πιο σημαντικές ανακαλύψεις ήταν ταφές μέσα σε πithους, κάτω από τα δάπεδα ωφελιμων χώρων.⁶ Η περίπτωση του λόφου των Πηλικάτων παρέμενε έως τώρα η μοναδική, αρχαιότερη, μαρτυρία κατοίκησης στο νησί. Αντίστοιχα είναι και ο μόνος γνωστός οχυρωμένος οικισμός στα νότια παράλια και τα νησιά του Ιονίου πελάγους.

Μέση Εποχή του Χαλκού

Η Μέση Εποχή του Χαλκού αντιπροσωπεύεται από λιγοστά και αμφισβητούμενα ευρήματα «μινωϊκας» κεραμεικής από την ίδια θέση.⁷ Ο καθαρισμός όμως της σπηλιάς του Λοΐζου (Πόλη) αλλά και οι ανασκαφές στις Τρεις Λαγκάδες απέδωσαν λιγοστό, πλην όμως καθαρό αρχαιολογικό

4. Για τις ανασκαφές του Πανεπιστημίου St. Louis, υπό τη διεύθυνση του καθ. Σ. Συμεώνογλου, βλ. Σ. Συμεώνογλου, «Ανασκαφή Αετού Ιθάκης», *ΙΑΕ* 1984-1995· για τις ανασκαφές του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, υπό τη διεύθυνση Σ. Κοντορλή-Παπαδοπούλου, βλ. Σ. Κοντορλή-Παπαδοπούλου, «Αναζητώντας την Ομηρική Ιθάκη. Οι πρόσφατες ανασκαφές του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων στη Β. Ιθάκη», στον παρόντα τόμο.

5. W. A. Heurtley, «Excavations in Ithaca II, The Early Helladic Settlement at Pelicata», *BSA* 35 (1934-35) 1-44.

6. 'Ο.π., σ. 6, 8.

7. 'Ο.π., σ. 8, 14, 41.

υλικό της Μεσοχαλκής περιόδου,⁸ γεφυρώνοντας το χρονολογικό κενό από την Πρωτοχαλκή στην Υστεροχαλκή περίοδο.

Ύστερη Εποχή του Χαλκού

Σε αντίθεση με την προηγούμενη περίοδο, η Ύστερη Εποχή του Χαλκού στο νησί αντιπροσωπεύεται με πλουσιότερα στοιχεία και περισσότερες θέσεις.

Οι ανασκαφές του Heurtley το 1934, στον οχυρωμένο Πρωτοελλαδικό οικισμό στην κορυφή του λόφου των Πηλικιάτων, απέδωσαν στον τομέα II και VI ποσότητα υστεροελλαδικών III οστράκων και, κατά τον Heurtley, λειψάνων οικοδομήματος, δομημένου κατά το κυκλώπειο σύστημα.⁹ Για τον Heurtley, ο εντοπισμός των 60 υστεροελλαδικών III οστράκων μέσα στον οχυρωμένο οικισμό των Πηλικιάτων, μαζί με τμήματα καλά λαξευμένου ασβεστόλιθου, που εντοπίστηκαν κυρίως στον τομέα II ενσωματωμένα σε σύγχρονη οικία αλλά και διάσπαρτα στον τομέα VI, ήταν αρκετή απόδειξη για την ύπαρξη μυκηναϊκής παρουσίας στο λόφο. Είναι γεγονός ότι ο λόφος των Πηλικιάτων, ευρισκόμενος στο μέσο της πεδιάδας του Σταυρού, κατέχει ίσως την καλύτερη θέση για οικισμό στη Β. Ιθάκη. Παρ' όλα αυτά όμως, δεν υπάρχουν ισχυρές αποδείξεις για την ίδρυση μυκηναϊκού οικισμού στο λόφο. Επιπλέον, ο Heurtley, με βάση τα δεδομένα και τα ανασκαφικά στοιχεία που συνέλεξε, έθεσε ερωτήματα στη δημοσίευση των ανασκαφών του ως προς τη χρονολογία κατασκευής του οχυρωματικού περιβάλλου του λόφου των Πηλικιάτων, είτε στην Πρωτοελλαδική ή στην Υστεροελλαδική περίοδο. Εντούτοις, η S. Benton σε αδημοσίευτο κείμενό της, το οποίο παρουσίασε πρόσφατα η συνεργάτιδά της H. Waterhouse,¹⁰ γράφει πως δεν υπάρχει κανένα μυκηναϊκό κτίριο στα Πηλικιάτα, οι δε οχυρώσεις είναι πρωτοελλαδικές, καθώς σε κάθε τομή που έγινε στα θεμέλιά τους δεν εντοπίστηκε υλικό άλ-

8. Για το σπήλαιο της Πόλης βλ. Sylvia Benton, «Excavations in Ithaca III, the Cave at Polis I», *BSA* 35 (1934-35) 52· της ίδιας, «Excavations in Ithaca III, the Cave at Polis II, Catalogue of Pottery», *BSA* 39 (1938-39) 6-8. Για τις Τρεις Λαγκάδες βλ. S. Benton - Helen Waterhouse, «Excavations in Ithaca: Tris Langadas», *BSA* 68 (1973) 14.

9. W. A. Heurtley, «Excavations in Ithaca II, The Early Helladic Settlement at Pelicata», *BSA* 35 (1934-35), 8, 13, 42-44· του ίδιου, «Excavations in Ithaca, 1930-35: Summary of the Work», *BSA* 40 (1939-40) 9-10.

10. Helen Waterhouse, «From Ithaca to the Odyssey», *BSA* 91 (1996) 302.

λης περιόδου. Τα Πηλικάτα, παρά την οχυρή φύση τους, δεν υπήρξαν ποτέ, κατά τα φαινόμενα, μυκηναϊκό κέντρο.

Το 1930, ο T. Skeat¹¹ εντόπισε στα νότια των Πηλικάτων, στο χωριό του Σταυρού, ένα ορθογώνιο κτίριο, κατά πάσα πιθανότητα μυκηναϊκό, αν κρίνει κανείς από λίγα υστεροελλαδικά ΙΙ όστρακα, ενώ υστεροελλαδικά λείψανα σε οικόπεδο στα νοτιοδυτικά του χωριού. Τέλος, 450 μ. δυτικά του Σταυρού, στη θέση Ασπροσυκιά, ο ίδιος καθάρισε μια κρήνη, η οποία χρονολογήθηκε στη μυκηναϊκή περίοδο¹² με βάση λίγα μυκηναϊκά όστρακα που, σύμφωνα με την Waterhouse, ίσως να έχουν κυλήσει από ανώτερο έδαφος.¹³

Τα κατάλοιπα που εντόπισαν οι ανασκαφές της S. Benton το 1934, σε άνδηρο του όρους Νήσιον, στη θέση Τρεις Λαγκάδες, κοντά στη σπηλιά του Λοΐζου,¹⁴ είναι η πλέον σαφής απόδειξη μυκηναϊκής κατοίκησης στο βόρειο τμήμα του νησιού. Η έρευνα επικεντρώθηκε σε τρεις τομείς, που απέδωσαν σχεδόν ισάριθμες οικίες. Η οικία TL¹⁵ αποτελεί τον κύριο χώρο στο άνδηρο. Τα ευρήματά αποτελούνταν από μυκηναϊκή κεραμεική, η μεγαλύτερη ποσότητα της οποίας χρονολογήθηκε στην Υστεροελλαδική ΙΙΑ, το υπόλοιπο στην Υστεροελλαδική ΙΙΒ, ενώ απουσίαζε πλήρως η ΙΙΓ κεραμεική. Από την οικία TL προέρχεται και ποσότητα Μεσοελλαδικής κεραμεικής (κίτρινη και γκριζα μινυακή).

Η τομή L¹⁶ απέχει 16 μ. ανατολικά της TL και βρίσκεται σημαντικά ψηλότερα στο άνδηρο. Στην τομή εντοπίστηκαν λείψανα τριών απλών οικιών, τριών διαφορετικών φάσεων, αποτελούμενα από απλά δάπεδα στον εσωτερικό χώρο ημικυκλικών/αψιδωτών τοίχων, χρονολογούμενα από την κεραμεική στην Υστεροελλαδική ΙΙΑ έως και την Υστεροελλαδική ΙΙΒ.

Οι κατασκευές έχουν κτιστεί με πρόχειρο τρόπο, ακολουθώντας ένα αρχιτεκτονικό σχέδιο, το οποίο στην ηπειρωτική Ελλάδα συνήθως συσχετίζεται με τη μεσοελλαδική αρχιτεκτονική, ή αντίστοιχα με την

11. W. A. Heurtley, «Excavations in Ithaca, 1930-35: Summary of the Work», *BSA* 40 (1939-40) 2-3.

12. 'Ο.π., σ. 3.

13. Helen Waterhouse, «From Ithaca to the Odyssey» (βλ. σημ. 10) 303, σημ. 11.

14. S. Benton - Helen Waterhouse, «Excavations in Ithaca: Tris Langadas», *BSA* 68 (1973) 1-24.

15. 'Ο.π., σ. 1.

16. 'Ο.π., σ. 15.

Υστεροελλαδική ΠΙΓ - Υπομυκηναϊκή/Πρωτογεωμετρική περίοδο.¹⁷

Παρά τη μικρή έκταση της ανασκαφής, η ποσότητα της κεραμεικής που αποκαλύφθηκε ήταν σημαντική για την εξαγωγή συμπερασμάτων. Ο χώρος κατοικήθηκε από την αρχή του 14ου αιώνα και καταστράφηκε όχι νωρίτερα από τα πρώτα χρόνια του 13ου. Η κεραμεική του τοποθετείται στο διάστημα μεταξύ ΠΙΑ1 και ΠΙΒ1 περιόδου. Οι οικίες L και T συνέχισαν να κατοικούνται και για λίγο αργότερα, έως και το τέλος της Υστεροελλαδικής ΠΙΒ περιόδου. Η βασική αιτία καταστροφής του χώρου ήταν κάποιος σεισμός.¹⁸

Από το Σπήλαιο της Πόλης, στο μυχό του ομώνυμου κολπίσκου, προέρχονται σημαντικά σύνολα ευρημάτων. Τα πρώτα εντοπίστηκαν τυχαία από τον ιδιοκτήτη του χώρου Σ. Λοϊζο, αλλά αγνοούνται έως και σήμερα. Από την εργασία του Vollgraff στο σπήλαιο το 1904 προέρχεται ένας θησαυρός 15 χαλκών αντικειμένων, που αποδόθηκε στη μυκηναϊκή περίοδο.¹⁹ Ο καθαρισμός που διενήργησε η S. Benton από το 1930 έως το 1937 στο Σπήλαιο της Πόλης απέδωσε ποσότητα υστεροελλαδικής ΠΙΒ-Γ κεραμεικής, μαζί με μεγάλες ποσότητες υλικού από την Πρωτοελλαδική περίοδο έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους.²⁰ Το σύνολο των ευρημάτων, παρά τη διαταραγμένη στρωματογραφία του χώρου, αποτέλεσε σαφή απόδειξη για την ύπαρξη συνεχούς χρήσης του σπηλαίου. Ο εντοπισμός αναθημάτων από την Πρωτογεωμετρική περίοδο και εξής υποδεικνύει λατρεία στο σπήλαιο, που ίσως οφείλεται στην παρουσία αυτών των ευρημάτων της «Εποχής των Ηρώων».²¹ Από τη σύγκριση του

17. Ό.π., σ. 19· βλ. επίσης Α. Mazarakis-Ainian, «Late Bronze Age Apsidal and Oval Buildings in Greece and adjacent areas», *BSA* 84 (1989) 269-288.

18. Ό.π., σ. 1· αυτό τουλάχιστον μπορεί να ειπωθεί με σιγουριά για το χώρο TL.

19. W. Vollgraff, «Fouilles d'Ithaque», *BCH* 29 (1905) 151· επίσης, S. Benton, «Excavations in Ithaca III, The Cave at Polis I», *BSA* 35 (1934-35) 71.

20. S. Benton, «Excavations in Ithaca III, The Cave at Polis I», *BSA* 35 (1934-35) 45-73· επίσης της ίδιας, «Excavations in Ithaca III, The Cave at Polis II, Catalogue of Pottery», *BSA* 39 (1938-39) 1-151.

21. Βλ. Αλ. Μαζαράκης-Λινιάν, *Όμηρος και Αρχαιολογία*, Αθήνα 2000, σ. 193 κ.ε.· επίσης I. Morris, «Tomb cult and the "Greek renaissance": the past in the present in the 8th century B.C.», *Antiquity* 62 (1988) 750-758, όπου παρατίθενται στοιχεία και ποικίλες ερμηνείες σχετικά με την αύξηση του φαινομένου της ηρωολατρίας κατά τον 8ο αιώνα γύρω από τάφους ή «κενοστάφια» της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Το φαινόμενο της απόδοσης λατρείας κατά την Πρωτογεωμε-

υλικού της Πόλης με εκείνο των Πηλικιάτων, των Τριών Λαγκάδων και του Αετού, εντοπίζεται ένα ομοιογενές σύνολο κεραμεικής, που επικράτησε κατά την Υστεροελλαδική ΠΙΒ-Γ περίοδο στο νησί. Επιπλέον, ο εντοπισμός στο σπήλαιο ποσότητας κεραμεικής της Πρωτογεωμετρικής περιόδου, επέτρεψε τη μελέτη της τοπικής μετάβασης από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου,²² με βάση την κεραμεική τυπολογία.

Κατά τις ανασκαφές των Lorimer και Heurtley το 1930 στις απότομες πλαγιές του Αετού²³ εντοπίστηκαν σε σημεία άτακτοι λιθωσωροί, που πληρούνταν από μελανό χρώμα και κεράμους· μέσα σε αυτούς βρέθηκε επεισακτική υστεροελλαδική ΠΙΓ κεραμεική μαζί με πρωτογεωμετρική τοπικής παραγωγής και χειροποίητη οικιακή. Οι χώροι αρχικά ταυτίστηκαν με χώρους ταφής.²⁴ Καθώς όμως δεν εντοπίστηκαν καθόλου ανθρώπινα οστά, υποστηρίχθηκε πρόσφατα ότι ήταν λάκκοι ιερού άλσους, πιθανόν απόθεσης καταλοίπων θυσιών, σε συνάφεια με το ναό του Απόλλωνος²⁵ ωστόσο, θα μπορούσαν να αποτελούν φτωχά κατάλοιπα ευτελών οικιών εποχικού οικισμού. Οι πρόσφατες ανασκαφές του Συμεώνογλου²⁶ έχουν αποδώσει κεραμεική που ο ανασκαφέας την χρονολόγησε από την Υστεροελλαδική ΠΙΑ1 έως και την ΠΙΓ.²⁷ Ο ίδιος, επιπλέον, έχει εντο-

πική περίοδο σε σπήλαιο, το οποίο είχε χρησιμεύσει ήδη κατά την Υστεροελλαδική ΠΙΓ περίοδο ως χώρος ταφής «εξέχοντος ατόμου» της προϊστορικής ακρόπολης των Κουκουναριών Πάρου (βλ. Δ. Σκιλάρντι, «Ανασκαφή Πάρου», *ΠΑΕ* 1986, 197· του ίδιου, «The Mycenaean Horseman [?] of Koukounaries», *Aegaeum* 20 (1999) 755), θα μπορούσε να παραλληλιστεί με την αντίστοιχη ιστορική χρήση του σπηλαίου Λοΐζου. Αν και στην Ιθάκη δεν έχει διαπιστωθεί ταφή εντός του σπηλαίου, η ανεύρεση υστεροελλαδικής κεραμεικής από τους ανθρώπους των Γεωμετρικών χρόνων στάθηκε αφορμή για την εκκίνηση ηρωολατρίας. Για τη λατρευτική χρήση του σπηλαίου βλ. επίσης C. M. Antonaccio, *An Archaeology of Ancestors: Tomb cult and hero cult in Early Greece*, Maryland 1995, σ. 152-155.

22. Bz. S. Benton, «Second Thoughts of "Mycenaean" Pottery in Ithaca», *BSA* 44 (1949) 307-312· W. Coulson, «The "Protogeometric" from Polis reconsidered», *BSA* 86 (1991) 43-46.

23. W. A. Heurtley - H. L. Lorimer, «Excavations in Ithaca I, LH III - Protogeometric Cairns at Aetos», *BSA* 33 (1932-33) 22-65.

24. 'Ο.π., σ. 35.

25. Σ. Συμεώνογλου, «Ανασκαφή Αετού Ιθάκης», *ΠΑΕ* 1990, 275-276.

26. Σ. Συμεώνογλου, «Ανασκαφή Αετού Ιθάκης», *ΠΑΕ* 1984-1995.

27. Πρόκειται για όστρακα που δεν προέρχονται από καθαρά στρώματα, τα οποία και χρονολογεί από την ΥΕ ΠΙΑ1 έως και την ΥΕ ΠΙΓ, ο αριθμός τους όμως είναι ελάχιστος και αποσπασματικού χαρακτήρα· βλ. *ΠΑΕ* 1986, 234-235· 1989, 292-293· 1995, 211-215.

πίσει μεγάλου μεγέθους κατασκευές, όπως το κυκλικό οικοδόμημα διαμέτρου 13 μ., που ερμήνευσε ως «θόλο» και το απέδωσε στη μυκηναϊκή περίοδο.²⁸

Σύνοψη των έως τώρα ανασκαφών

Τα έως τώρα ευρήματα, αρχιτεκτονικά και κινητά, από την Ιθάκη συνοψίζονται ως εξής: κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, ο οχυρωμένος οικισμός στα Πηλικάτα αποτελεί τη μόνη έως τώρα γνωστή θέση με ενδιαφέροντα ευρήματα, των οποίων η παρουσίαση κρίνεται με τα σημερινά δεδομένα ανεπαρκής.

Η Μέση Εποχή του Χαλκού αντιπροσωπεύεται από λιγοστά κινητά ευρήματα, στις θέσεις Πηλικάτα, Τρεις Λαγκάδες και Πόλη, παρέχοντας ιδιαίτερα ανεπαρκή εικόνα για την περίοδο. Η κατάσταση αυτή ανατρέπεται από τα ευρήματα της επόμενης Υστεροχελικής περιόδου.

Ο οικισμός των Τριών Λαγκάδων ήμασε κατά την περίοδο της Υστεροελλαδικής IIIA1-B. Η περιορισμένη έρευνα στη θέση αυτή παρουσιάζει μια εικόνα ενός μικρού οικισμού ναυτικών και ψαράδων, εστώσο η παρουσία επείσασκτης κεραμεικής υποδεικνύει την ύπαρξη ναυτικού σταθμού και ίσως μυκηναϊκών εποίκων. Αυτοί ήταν οι έμποροι ή ναυτικοί οι οποίοι διαχειριζόνταν το εμπόριο μεταξύ ηπειρωτικής Ελλάδας και Ιταλίας.²⁹ Το σπήλαιο Λοΐζου υπήρξε, κατά πάσα πιθανότητα, λατρευτικό κέντρο των μυκηναϊκών χρόνων, πλάι στον εμπορικό λιμένα της Πόλης, τον φυσικό χώρο ελλιμενισμού για τα σκάφη του οικισμού των Τριών Λαγκάδων.

Τα οικιστικά κατάλοιπα του Αετού, καθώς και η φυσική διαμόρφωση του χώρου, ενισχύουν την άποψη της εποχιακής κατοίκησης, ή ακόμα και του καταφυγίου για τους κατοίκους των εύφορων βόρειων περιοχών.³⁰

28. Ό.π., *IIAE* 1990, 274-1992, 200 κ.ε.

29. R. Whitehouse, «The earliest towns in peninsular Italy», στο C. Renfrew (ed.), *The Explanation of Culture Change*, 1973, σ. 619-624, και κυρίως σ. 621.

30. Προσωρινό οικισμοί-καταφύγια είναι συχνό στο Αιγαίο κατά την Υστεροχελική IIIΓ περίοδο. Για την Κρήτη βλ. K. Nowicki, «Topography of Refuge Settlement in Crete», *JRGZM* 1987, 213-234 του ιδίου, «The West Siteia Mountains at the turn of the Bronze and Iron Ages», *Aegaeum* 6 (1990) 161-182. Επισημαίνουμε την απουσία αντίστοιχων ερευνών στη Δ. Ελλάδα και στα Ιόνια νησιά όπου, κρίνοντας από τα ταφικά ευρήματα κατά την Υστεροελλαδική IIIΓ περίοδο, σημειώνεται αύξηση του πληθυσμού (Λαχία-Κεφαλλονιά-Ήπειρος).

Τα κατάλοιπα στον Σταυρό, στα Πηλικάτα και στον Άγιο Αθανάσιο είναι αποσπασματικά και αδιευκρίνιστης χρονολόγησης, με εξαίρεση την κρήνη στην Ασπροσυκιά και την αντίστοιχη στον Άγιο Αθανάσιο. Οι τελευταίες τρεις θέσεις εντάσσονται στο ευρύτερο οικιστικό πλέγμα της βόρειας Ιθάκης, ως περιφέρεια με κέντρο την κοιλάδα της Πόλης, όπου εντοπίζεται το πληρέστερο μοντέλο οικισμού-λιμένος-ιερού.

Νέα στοιχεία από πρόσφατες ανασκαφές

Σημαντικά νέα στοιχεία, σχετικά με τον προϊστορικό χάρτη του νησιού, παρουσιάζουν οι πρόσφατες ανασκαφές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στις θέσεις Πηλικάτα και Κανάτα Βαθός.

Στην κορυφή του λόφου των Πηλικάτων, όπου εντοπίζεται ο γνωστός οχυρωμένος οικισμός της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, έγινε μικρή ανασκαφική έρευνα στα οικόπεδα Αθ. Σόμπολα και Σπ. Ραφτόπουλου, με αφορμή οικοδομικές και αγροτικές εργασίες, τον Ιούλιο του 1993.

Ανατολικά της οικίας Σόμπολα, κατά μήκος του φυσικού βράχου, αποκαλύφθηκε στρώμα λίθων και κεραμεικής, λεπτής και χονδροειδούς, της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Στην προέκταση του βράχου ερευνήθηκε αποθέτης, από τον οποίο προήλθαν πολλά συνανήκοντα όστρακα. Κατά μήκος του ίδιου βράχου βρέθηκε επίσης λάκκος, ο οποίος περιείχε σε επάλληλες στρώσεις λίθους και τεμάχια ξυλανθράκων. Ένα ελλειπές και θραυσμένο χειροποίητο αγγείο βρέθηκε μεταξύ του αποθέτη και του λάκκου. Τα ευρήματα κατατάσσονται ως εξής:

A. Περί τα 220 όστρακα χειροποίητης χονδροειδούς κεραμεικής. Πηλός σκούρος ερυθρός, κατά τύπους πυρακτωμένος, καλής όπτησης, με εγκλείσματα και οργανικές προσμίξεις. Ως επί το πλείστον πρόκειται για θραύσματα αγγείων οικιακής χρήσης, όπως τμήματα τοιχωμάτων και χειλέων μεγάλων πιθοειδών, χείλη επίπεδα ή απλά έξω νεύοντα, δακτυλιόσχημες βάσεις, άλλες επίπεδες, σύμφυτες λαβές, άλλα με ανάγλυφο σχοινοειδή διάκοσμο και ένα απότμημα δίσκου, πιθανόν πώμα (εικ. I).*

B. Περί τα 170 όστρακα χειροποίητης λεπτής κεραμεικής. Πηλός ξανθός καστανός ή πορτοκαλόχρους, καθαρός, καλής όπτησης. Υπερισχύουν οι φιάλες με έσω νεύοντα απλά χείλη· αναγνωρίζονται όστρακα από καρποδόχες, δακτυλιόσχημες βάσεις και απλές κοίλες βά-

* Βλ. εικονογραφικό ένθετο μεταξύ των σελίδων 320 και 321.

σεις, στρεπτές λαβές, χείλη γωνιώδη και απλά διανοιγόμενα στόμια.

Γ. Τρία τεμάχια σκούρου καστανού πυριτολίθου, όλα υπολείμματα επεξεργασίας.

Δ. 36 θραύσματα ζωικών οστών, όπου μεταξύ άλλων αναγνωρίζονται 3 σπόνδυλοι, 4 τμήματα μακρών οστών, 1 μεγάλο κέρατο βοοειδούς και 1 αστράγαλος, όλα υπολείμματα κατανάλωσης τροφής.

Σε δοκιμαστική τομή στο οικοπέδο Ραφτόπουλου (εικ. II), αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου και στρώμα καταστροφής πρωτογαλικής οικίας, από το οποίο συγκεντρώθηκαν όστρακα, λίθινα εργαλεία και ζωικά οστά. Σε μια δεύτερη τομή βρέθηκε θραυσμένο αγγείο με μελανό γάνωμα και επίθετες πλαστικές λαβές· γύρω από αυτό εντοπίστηκαν ίχνη πυράς, συνιστώντας την τυπική εικόνα μιας προϊστορικής μαγειρικής εστίας. Τα ευρήματα κατατάσσονται ως εξής:

Α. 50 όστρακα χειροποίητης χονδροειδούς κεραμικής, ίδιας ποιότητας με την αντίστοιχη του οικοπέδου Σόμπολα. Αναγνωρίζονται μεγάλα πιθοειδή αγγεία, άλλα καθαροειδή, δακτυλιόσχημες και επίπεδες βάσεις, επίπεδα και απλά χείλη.

Β. 47 όστρακα λεπτής χειροποίητης κεραμικής, ίδιας ποιότητας με την αντίστοιχη του οικοπέδου Σόμπολα. Κυριαρχούν και εδώ τα ανοικτά σχήματα (φιάλες), μαζί με κρατηροειδή και άλλα με επίπεδες βάσεις. Συνελέγησαν ακόμη ένα διάτρητο στέλεχος αγγείου με πόδι και γένεση μιας μεγάλης οριζόντιας τριγωνικού σχήματος λαβής. Σε ορισμένα παραδείγματα σώζεται ερυθρά βαφή (εικ. III).

Γ. Δύο μάζες ερυθρού και λευκού πυριτολίθου, τρία τεμάχια από επεξεργασία πυρήνων και ένας χειρόμυλος.

Δ. Τρία οστά ζώων, υπολείμματα κατανάλωσης τροφής.

Στη θέση Κανάτα Βαθός (εικ. IV), κατά τη διάνοιξη περιμετρικού δρόμου, τον Νοέμβριο του 1989 συνελέγη μικρός αριθμός οστράκων χειροποίητης κεραμικής, πυριτολιθικών αντικειμένων και οστών. Μικρή έρευνα στην περιοχή δεν απέδωσε αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στην επιφάνεια του εδάφους, πέρα από αριθμό διάσπαρτων οστράκων στα υπερκείμενα άνητρα και στο πρανές του δρόμου. Η μελέτη των ευρημάτων, που φυλάσσονται στο Μουσείο Βαθός, κατατάσσεται με τον ακόλουθο τρόπο:

Α. 49 όστρακα χειροποίητης κεραμικής, κακής όπτησης, ακαθάρι-

στου πηλού με εγκλείσματα. Πηλός ερυθρωπός με μελανό πυρήνα, λόγω ατελούς όπτησης. Σε οκτώ παραδείγματα παρατηρούνται ίχνη εξωτερικής πυράκτωσης. Πρόκειται, ως επί το πλείστον, για ανοικτά και κλειστά σχήματα μαγειρικών αγγείων. Δέκα από αυτά φέρουν χαρακτηριστικά γνωστών σχημάτων, όπως η γένεση κάθετης κανθαροειδούς λαβής με τμήμα τοιχώματος, επιχρισμένου στο εσωτερικό, από φιάλη. Ακόμη, αναγνωρίζεται απόφυση κάθετης ατροφικής λαβής, δεύτερη ταινιοσχημη λαβή, χείλη απλά, επίπεδα ή έξω νεύοντα, ανοικτών μαγειρικών σκευών, τμήμα από το κατώτερο σώμα παρόμοιου αγγείου και τοίχωμα πιθοειδούς, αποθηκευτικού χαρακτήρα (εικ. V).

B. Δέκα τεμάχια πυριτόλιθου, όπου τμήμα μακράς δίκωπης τετραεδρικής λεπίδας, έξι πυρήνες και τρεις φολίδες, υπολείμματα επεξεργασίας, όλα από λευκό πυριτόλιθο (εικ. VI).

Γ. Έξι θραύσματα οστών ζώων και ένα θαλάσσιο όστρεο.

Συζήτηση

Η περιορισμένη έκταση έρευνα στο λόφο των Πηλικάτων επιβεβαίωσε τον γνωστό από τις προπολεμικές ανασκαφές χαρακτήρα του μικρού αυτοδύναμου οικισμού της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Στους χώρους που ερευνήθηκαν εντοπίστηκαν λείψανα μικρών χώρων οικοτεχνικής δραστηριότητας, προσανατολισμένων στην παραγωγή τροφής, ενώ απουσιάζουν τα επείσχατα αντικείμενα και κάθε στοιχείο εμπορικής δραστηριότητας. Ο αποσπασματικός χαρακτήρας τόσο των παλαιότερων όσο και των πρόσφατων ερευνών δεν επιτρέπει την αποτίμηση τόσο της συνολικής εικόνας του οικιστικού ιστού όσο και του συνολικού χαρακτήρα της οικονομίας και των εκτός των τειχών δραστηριοτήτων των κατοίκων του.

Η χειροποίητη κεραμική από την Κανάτα Βαθός υποδεικνύει την ύπαρξη άγνωστου έως τώρα προϊστορικού οικισμού στο μυχό του ομώνυμου κόλπου. Πρόκειται για τη μόνη γνωστή θέση στο νότιο τμήμα του νησιού, μαζί με τα λιγοστά δημοσιευμένα στοιχεία από τον υστερομυκηναϊκό Πισαετό.³¹

31. Βλ. Σ. Συμεώνογλου, «Ανασκαφή Λετού Ιθάκης», *ΠΛΕ* 1984-1995· βλ. επίσης και R. Hope Simpson - O. T. P. K. Dickinson, *A Gazetteer of Aegean Civilization in the Bronze Age*, vol. 1: *The Mainland and Islands* (= *Studies in Mediterranean Archeology* 52), Göteborg 1979, σ. 185-187 και Map E.

Πρόκειται για απάνεμη θέση με φυσικό λιμένα, στην πλαγιά υψώματος που δεσπόζει στον κόλπο και στη μικρή πεδιάδα που ανοίγεται προς νότο. Τα στοιχεία αυτά προσφέρουν τις κατάλληλες φυσικές συνθήκες επιβίωσης και ευημερίας μιας πληθυσμιακής ομάδας που νέμεται την αγροτική παραγωγή του μικρού κάμπου και παράλληλα διεξάγει αλιεία ή ακόμη και περιορισμένο θαλάσσιο εμπόριο με τις γειτονικές ηπειρωτικές ή νησιωτικές ακτές.³²

Το πρόβλημα της χρονολόγησης των ευρημάτων από την Κανάτα οφείλεται στην αποσπασματικότητα του υλικού και την απουσία διαγνώσιμων ευρημάτων από το σύνολο. Δεν διαφαίνεται ομοιότητα στην τεχνική παραγωγής και στο σχηματολόγιο της κεραμεικής με το υλικό της Πρωτοχαλκής από τα Πηλικάτα. Ορισμένα χαρακτηριστικά των σχημάτων από την Κανάτα, όπως οι σύμφυτες λαβές και ο σχοινοειδής διάκοσμος καθώς και η τετραεδρική λεπίδα από πυριτόλιθο, θα μπορούσαν να αποδοθούν σε προιμότερη (Τελική Νεολιθική) ή σε μεταγενέστερη (Μέση Εποχή του Χαλκού) χρονολόγηση.³³ Και στις δύο περιπτώσεις, η ύπαρξη μιας νέας θέσης στον γεωγραφικό χάρτη της προϊστορικής Ιθάκης αποτελεί σημαντικό στοιχείο για την έναρξη συγκριτικής μελέτης με τις γειτονικές ήδη γνωστές. Επιπλέον, ανατρέπει την έως τώρα προκατάληψη περί της απουσίας κατοίκησης στο νότο το νησιού κατά την περίοδο αυτή, και κυρίως σ' ένα χώρο που προσφέρει εξαιρετικά ναυτικά πλεονεκτήματα και εκτάσεις αγροτικής εκμετάλλευσης.

Η συνέχιση των ανασκαφών στο νησί παράλληλα με τη συστηματική επιφανειακή έρευνα, ιδιαίτερα σε θέσεις που θεωρούνται άγονες αρχαιολογικά έως σήμερα, μπορεί να συμβάλει στην ολοκλήρωση της εικόνας του αρχαιολογικού άτλαντα του νησιού. Αντίστοιχα, μπορεί να βοηθήσει στην επίλυση των προβλημάτων της απουσίας τόσο νεολιθικών όσο και

32. Προϋποθέσεις που ισχύουν για όλους τους γνωστούς προϊστορικούς οικισμούς των Ιονίων νήσων, βλ. Α. Σωτηρίου, «Νεότερα στοιχεία της αρχαίας μνημειακής τοπογραφίας της νήσου Κεφαλονιάς», *ΣΤ' Διεθνές Παιονίο Συνέδριο* (Ζάκυνθος 23-27 Σεπτεμβρίου 1997), Θεσσαλονίκη 2000, σ. 111. Επίσης Γ. Αρβανίτου-Μεταλλήνου «Οικισμός της εποχής του Χαλκού στους Έρμονες Κερκύρας», *Α. Δελτ.* 44-46 (1989-1991), Α'. Μελέτες, 209, 221.

33. Γενικά, προβλήματα στη χρονολόγηση των προϊστορικών θέσεων που πρόσφατα ήρθαν στο φως παρατηρούνται και στη γειτονική Κεφαλονιά, λόγω του αποσπασματικού χαρακτήρα των ερευνών, αλλά και λόγω της γενικότερης έλλειψης δημοσιευμένου υλικού προς σύγκριση από τις θέσεις της Πρωτοχαλκής και της Μεσοχαλκής περιόδου στα Ιόνια νησιά: βλ. Α. Σωτηρίου, *ό.π.*, σ. 109. Επίσης Γ. Αρβανίτου-Μεταλλήνου *ό.π.*, 220 και Σ. Δάκαρης, *Έργον* 1967, 35.

μεσογαλικών αρχαιολογικών στρωμάτων και στην ολοκλήρωση της εικόνας των μεταβάσεων από περίοδο σε περίοδο.

THE ARCHAEOLOGICAL GEOGRAPHY
OF PREHISTORIC ITHACA: NEW SITES
FROM RECENT RESEARCH

(Summary)

TOGETHER WITH THE CONSTANT HOMERIC interest in the island of Ithaca, the archaeological research of the last century provided a whole net of prehistoric sites, chronologically extended from the 3rd millennium to the 12th century B.C. Sites as Pelicata, Stavros, Aghios Athanasios, Tris Langadhes, Cave of Polis and Pisaetos form a pазl of wealth and absence, of rich evidence and numerous problems, which remain unanswered. We are able to recognize at Pelikata the only Early Helladic fortified settlement in western Greece so far, with many interesting finds, even though many elements need clarification. On the other hand, the small valley of Polis presents a complete tripartite model of settlement-port-shrine in the Late Helladic period, consisting of the settlement at Tris Langadas, the cave sanctuary of Polis and the nearby natural harbor.

Recent research in two prehistoric sites, Pelikata in northern Ithaca and Kanata in the vicinity of Vathy, which was unknown until now, provides some light and now suggestions. In this paper groups of prehistoric material are presented for the first time, followed by discussion about their incorporation into the already given archaeological map of the island. The Pelikata material remained into the same grid with the already excavated material from this area. The Kanata material on the other hand, even though it cannot be dated accurately, due to its small quantity, expands the horizon of the already known sites on the island. A possible prehistoric site at Vathy creates a whole new perception on the problem of the lack of habitation in southern Ithaca.